

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
7 - Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - 7

ΟΙ ΠΟΜΑΚΟΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

ΠΟΛΥΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ - ΑΝΤ. ΜΠΑΡΤΣΙΩΚΑΣ - Ν. ΜΑΧΑ - ΜΠΙΖΟΥΜΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ /
ΙΩΑΝΝΗ ΑΡΧ. ΧΑΡΠΙΑΝΤΙΔΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

THE POMAKS OF THRACE
A MUTLIDISCIPLINARY
AND INTERDISCIPLINARY APPROACH

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE
SCHOOL OF CLASSICS AND HUMANITIES
DEPARTMENT OF HISTORY AND ETHNOLOGY
LABORATORY OF FOLKLORE AND SOCIAL ANTHROPOLOGY
7 – Studies in Folklore and Social Anthropology – 7

THE POMAKS OF THRACE
A MUTLIDISCIPLINARY
AND INTERDISCIPLINARY APPROACH

EDITORS:
M. G. VARVOUNIS
ANT. BARTSIOKAS
N. MACHA-BIZOUMI

K. & M. STAMOULIS PUBLICATIONS
JOHN ARH. HARPANTIDIS
THESSALONKI

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
7 – Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – 7

ΟΙ ΠΟΜΑΚΟΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

ΠΟΛΥΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ

ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
ΑΝΤ. ΜΠΑΡΤΣΙΩΚΑΣ
Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Εκδότης: ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΧ. ΧΑΡΙΠΑΝΤΙΔΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Τίτλος : ΟΙ ΠΟΜΑΚΟΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ
ΠΟΛΥΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Copyright © ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ/
Εκδότης: ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΧ. ΧΑΡΠΑΝΤΙΔΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

Έκδοση : Θεσσαλονίκη 2020

Εκδότης : ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Παλαιών Πατρών Γερμανού 38 – Ιωάννου Μιχαήλ 2,

54622 Θεσσαλονίκη, τηλ. 2310 – 264748, 6946 461 460

Στοιχειοθεσία – Σελιδοποίηση ΙΩΑΝΝΑ Κ. ΚΟΡΔΑΛΗ 2310 - 234694

ISBN: 978-618-5306-86-1

Στις μελέτες του τόμου ακολουθήθηκε το ορθογραφικό και βιβλιογραφικό σύστημα που επέλεξε κάθε συγγραφέας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΡΟΟΔΟΣ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΥΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΩΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΟΜΑΚΟΥΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

.....9

A

ΓΕΝΕΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ

.....37

Sawsan I. Khdair, *Exploring the Origin of Pomaks and Their Genetic Relatedness with Other Mediterranean Populations*39

Κώστας Τριανταφυλλίδης, *Η γενετική κληρονομιά των Πομάκων*53

Vasileios Papadopoulos, *Population Genetics of HbO-Arab Mutation in Pomaks of Greek Thrace*61

Konstantinos N. Zafeiris, *Pomaks in Mountainous Rhodopi: A Demographic Approach*73

B

ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

.....95

Elena Kanevska-Nikolova, *Oikonyms in the Southern Rhodopes (The Regions of Xanthi, Komotini, Soufli and Didymóteicho Areas)*97

Ευαγγελία Θωμαδάκη - Χριστίνα Μάρκου, *Η Πομακική – ασθενέστερη ανάμεσα σε δυο κυρίαρχες γλώσσες*107

Νικόλαος Θ. Κωνσταντινίδης, *Kak zhivót mládine Pomátsi? Pwos ζουν οι νεαροί Πομάκοι;*123

Παναγιώτης Γ. Παπαδημητρίου, *Λαλιές Πομάκων στην Ελληνική Ροδόπη. Μία πρώτη συγκριτική προσέγγιση*149

Παναγιώτης Γ. Κριμπάς, <i>Η γλώσσα και η καταγωγή των Πομάκων υπό το φως της Βαλκανικής Ζώνης Γλωσσικής Επαφής</i>	167
Αβραάμ Σαλασίδης, <i>Πομάκικα τοπωνύμια στην κοινότητα Οργάνης</i>	205
Stoyan Raichevsky, <i>The Pomaks in Bulgaria - Names and Ethnocultural Characteristics</i>	213
Ευάγγελος Αυδίκος, <i>Πομάκοι: όρια και μεθοριακότητα</i>	229
Ιωάννης Φραγκόπουλος - Δημήτρης Κουρκουρίδης, <i>Η συγκρότηση του πολιτικού πεδίου στους Πομάκους και στη μειονότητα: εκλογικές στρατηγικές, συγκλίσεις και αποκλίσεις απο τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως την ανάδυση και την αποδυνάμωση του πολιτικού ισλάμ (1993)</i>	245

Γ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

.....	275
Yavor Saraev, <i>Pomaks in Western Thrace in the First Half of 20th Century</i>	277
Aikaterini (Katerina) Markou, <i>Dispersion of Slavic Speaking Muslims in the Balkans. A Comparative Study in History and Identity Politics</i>	293
Ελεονώρα Ναξίδου, <i>Εθνικό Κράτος και Ετερότητα: Η Περίπτωση των Πομάκων της Βουλγαρίας</i>	309
Ιωάννης Μ. Μπακιρτζής, <i>Οι πληθυσμοί των Pomaks ή Pomakes σε γαλλικές και γαλλόφωνες πηγές γεωγραφικού, εθνολογικού, πολιτικού κι εγκυκλοπαιδικού περιεχομένου, του 2^{ου} μισού του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}</i>	333
Αβραάμ Σαλασίδης - Αντώνης Μπαρτσιώκας, <i>Εκκλησίες, Νεκροταφεία και Χριστιανικοί Οικισμοί στα Πομακοχώρια της Ελληνικής Θράκης</i>	353
Chrysa Melkidi, <i>Pomaks' Islamization and the Ahriyan Mosque of Xanthi</i>	369

Δ.

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ :

**ΕΝΤΕΧΝΟΣ ΛΑΪΚΟΣ ΛΟΓΟΣ – ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ - ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ**

.....	389
M. G. Varvounis, <i>Greek Research and Bibliography about the Pomaks of Thrace: A Critical Overview</i>	391

**Δ. Ι
ΕΝΤΕΧΝΟΣ ΛΑΪΚΟΣ ΛΟΓΟΣ**

.....	405
<i>Βάλτερ Πούχνερ, Οι πομακικές παραλλαγές της παραλογής για το «Γεφύρι της Άρτας» στα βαλκανικά τους συμφραζόμενα.....</i>	407
<i>Παρθενόπη Κελτσίδου, Ιδρυτικοί μύθοι στους Πομάκους.....</i>	419
<i>Nikolaos Kokkas, Pomak Folk Singers as Storytellers. Memory and Identity in the Pomak Communities of Western Thrace.....</i>	431

**Δ. ΙΙ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

.....	45'9
<i>Θανάσης Β. Κούγκουλος, Οι Πομάκοι της Θράκης στο σύγχρονο ελληνικό μυθιστόρημα: Εικονολογική προσέγγιση.....</i>	461

**Δ. ΙΙΙ
ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ**

.....	483
<i>Αντώνης Κ. Λιάπης, Η καλαθοπλεκτική των Πομάκων της Ελληνικής Θράκης</i>	485
<i>Στέλιος Μουζάκης, Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις-νερόμυλοι- στα Πομακοχώρια της Κομοτηνής.....</i>	493
<i>Χριστίνα Βαμβούρη-Δημάκη – Παναγιώτης Βασάκος, Περνώντας γεφύρια ανακαλύπτουμε πλευρές της ιστορίας των Πομάκων.....</i>	519
<i>Ιορδάνης Φ. Σιναμίδης – Μάρα Ζαχαράκη, Από την ακμή και τα καπνόσπιτα, μέχρι την εγκατάλειψη και τις σύγχρονες οικοδομές. Μετασχηματισμοί της φυσιογνωμίας των ορεινών οικισμών των Πομάκων στον νομό Ξάνθης.....</i>	531
<i>Γαρυφαλλιά Γ. Θεοδωρίδου, Πομάκοι στην πόλη της Ξάνθης. Όψεις του διατροφικού πολιτισμού τους (1992-1998).....</i>	553
<i>Nadia Macha-Bizoumi, Preindustrial Techniques and Consumption Practices: Fashioning the Macramé Technique of the Pomaks.....</i>	587

Οι Πομάκοι της Θράκης στο σύγχρονο ελληνικό μυθιστόρημα: Εικονολογική προσέγγιση

Θανάσης Β. Κούγκουλος

Δρ. Νέας Ελληνικής Φιλολογίας - Μέλος Ε.ΔΙ.Π.

Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Η μελέτη μας προφανώς δεν εξετάζει ευθέως τους Πομάκους αλλά τη λειτουργία τους ως εικόνα του Ξένου στην ελληνική πεζογραφία. Η λογοτεχνία ως ένας ιστός νοημάτων, αντιλήψεων και ανταποκρίσεων που ενυπάρχουν πρώτα από όλα στη φαντασιακή εκείνη παραγωγή του πραγματικού που είναι η ιδεολογία¹ καταγράφει, μεταξύ άλλων, την οπτική της κυρίαρχης ομάδας. Η έρευνά μας βασίζεται στις θεωρητικές αρχές της πολιτισμικής ή λογοτεχνικής εικονολογίας (Imagology),² η οποία είναι κλάδος των συγκριτολογικών σπουδών και μελετά τις αναπαραστάσεις του Άλλου και των εθνοφυλετικών στερεοτύπων του (ethnotypes) στη λογοτεχνία ως λεκτικές κατασκευές που θεμελιώνονται σε αφηγηματικά τεχνάσματα (narrative tropes) και ρητορικά σχήματα (rhetorical formulae).³ Κομβικές μεθοδολογικές προϋποθέσεις είναι: α. η συνεξέταση των αναπαραστάσεων με το διακειμενικό τους πλαίσιο, με τα ιστορικά, πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενά τους και με το ίδιο

1. T. Eagleton, «Προς μια επιστήμη του κειμένου», στον τόμο Κ. Μ. Newton (επιμ.), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα. Ανθολόγιο κειμένων*, μτφρ. Α. Κατσεκερός - Κ. Σπαθαράκης, Ηράκλειο 2014: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 302.

2. Για τον επιστημονικό κλάδο και τη μετάφραση του όρου στα ελληνικά βλ. ενδεικτικά: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998: Θεμέλιο, σσ. 239-247· J.-M. Moura, «Η λογοτεχνική εικονολογία: δοκίμιο ιστορικής και κριτικής ανασκόπησης», μτφρ. Ευ. Γραμματικοπούλου, *Σύγχρονα Θέματα* 121 (Απρίλιος - Ιούνιος 2013), σσ. 66-76. Η Ι. Οικονόμου - Αγοραστού, *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη 1992: University Studio Press, προτείνει τον περιφραστικό όρο «συγκριτική στερεοτυπολογία των εθνικών εικόνων στη λογοτεχνία».

3. J. Leerssen, «Imagology: On using ethnicity to make sense of the world», *Iberical - Revue d'études ibériques et ibéro-américaines* 10 (Automne 2016), σσ. 14-19. Για την απόδοση του «tropes» ως «τεχνάσματα» βλ. J. A. Cuddon, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας λογοτεχνίας*, μτφρ. - επιμ. Γ. Παρίσης - Μ. Λιάπη, Αθήνα 2010: Μεταίχμιο, σ. 752.

το κείμενο,⁴ β. η σύγκριση των λογοτεχνικών εικόνων του Άλλου (που αποκαλούνται ετερο-εικόνες / hetero-images) με τις εικόνες του Εαυτού, της οικείας ταυτότητας (που ονομάζονται αυτο-εικόνες / self-images ή auto-images) και γ. η κατάταξη και η ερμηνεία των χαρακτηρισμών και των γνωρισμάτων που αποδίδονται στον Ξένο.⁵ Στα κείμενα που αναλύουμε, οι Πομάκοι απεικονίζονται ως ο μειονοτικός Άλλος που ασπάζεται έναν διαφορετικό πολιτισμικό και θρησκευτικό κώδικα.

Παρά τη συστηματική ανάδειξη στην ελληνική πεζογραφία του αλλοεθνούς και αλλόθρησκου Τούρκου ως κεντρικής μορφής της ετερότητας,⁶ η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης (που είναι ομόθρησκη και διαθέτει διαύλους επικοινωνίας με τον κατεξοχήν Άλλο - Τούρκο) δεν έχει την ίδια λογοτεχνική τύχη,⁷ αν και συνιστά εξ ορισμού μία εντός των συνόρων ετερότητα. Ενδεχομένως η οικοδόμηση της μίας και μοναδικής ταυτότητας του Έλληνα πολίτη και η μακρά απομόνωση της Θράκης ευθύνονται για την παρατηρούμενη σιωπή μέχρι την τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα. Διευκρινίζουμε ότι η επισήμανσή μας δεν αναφέρεται στη λογοτεχνία της μειονότητας, η οποία έτσι κι αλλιώς γράφεται στα τουρκικά⁸ και

4. J. Leerssen, «Imagology: On using ethnicity ...», ό.π., σσ. 19-21.

5. J. Leerssen, «Imagology: History and method», στον τόμο M. Beller - J. Leerssen (επιμ.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, Amsterdam 2007: Rodopi, σσ. 26-30.

6. Βλ. ενδεικτικά: M. Colakis, «Images of the Turk in Greek Fiction of the Asia Minor Disaster», *Journal of Modern Greek Studies* 4:2 (October 1986), σσ. 99-106· H. Tonnet, «Les premiers romans grecs à sujet turc», *Revue des études néo-helléniques* I:1 (1992), σσ. 5-19· D. Demirözü, *Η εικόνα του Τούρκου στη Γενιά του '30*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1999: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας· H. Millas, *Türk ve Yunan Romanlarında «Öteki» ve Kimlik* [Ετερότητα και ταυτότητα στα τουρκικά και ελληνικά μυθιστορήματα], İstanbul 2005: İletişim· ο ίδιος, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αθήνα 2005: Αλεξάνδρεια, σσ. 327-363· Θ. Β. Κούγκουλος, «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου στη σύγχρονη πεζογραφία: Η εικόνα του Τούρκου συμπολίτη», στον τόμο Ε. Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Λαογραφικές αναγνώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία*, Αθήνα 2012: Πεδίο, σσ. 539-571.

7. Βλ. και T. Kungulos, «Çağdaş Yunan Düzyazımında Batı Trakya'daki Müslüman Azınlık: Antropolojik Bir Roman» [Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης στη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία: Ένα ανθρωπολογικό μυθιστόρημα], μτφρ. S. Sandalci, *Folklor/Edebiyat* 64 (2010), σσ. 215-216.

8. Στην τουρκική βιβλιογραφία η λογοτεχνία της μειονότητας εκλαμβάνεται ως τμήμα της τουρκικής λογοτεχνίας. Βλ. π.χ. F. Sağlam, *Batı Trakya / Yunanistan'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi* [Ανθολογία της Σύγχρονης Τουρκικής Λογοτεχνίας στη Δυτική Θράκη / Ελλάδα], Ankara 1990: Kültür Bakanlıği Yayınları· R. Ali, *Batı Trakya'da Türk Edebiyatı'na Gönlül Verenerler. Hayatları, Edebi Kişilikleri, Eserleri, Eserlerinden Örnekler* [Οι εραστές της τουρκικής λογοτεχνίας στη Δυτική Θράκη. Ο βίος, η λογοτεχνική προσωπικότητα, το έργο τους και παραδείγματα από τα έργα τους], Ankara 2015: Bengü Yayınları.

είναι ελάχιστα γνωστή στην Ελλάδα, κυρίως μέσα από ένα ολιγοσέλιδο αφιέρωμα λογοτεχνικού περιοδικού⁹ και ένα συλλογικό τομίδιο με μεταφρασμένα διηγήματα.¹⁰ Η μυθοπλαστική απόδοση της μειονότητας στην ελληνική λογοτεχνία κεντρίζει το ενδιαφέρον του ευρύτερου κοινού όταν την περίοδο 2004-2005 το μυθιστόρημα *Μη μου λες αντίο* της Αναστασίας Καλλιοντζή μεταφέρεται στην τηλεόραση από τον σκηνοθέτη Μανούσο Μανουσάκη, προβάλλοντας τον απαγορευμένο έρωτα ενός μουσουλμάνου της Κομοτηνής και μιας χριστιανής φοιτήτριας.¹¹

Προς το παρόν πέντε μόνο αυτοτελή έργα συνδέονται με τους ορεσίβιους Πομάκους. Για τους συγγραφείς τους η Θράκη αποτελεί γενέθλιο τόπο ή τόπο έντονων προσωπικών βιωμάτων: ο Θεόδωρος Γρηγοριάδης από το Παλαιοχώρι Καβάλας υπηρετεί τη δεκαετία του 1980 ως καθηγητής αγγλικών στον Έβρο και στην Ξάνθη· η Ιφιγένεια Θεοδώρου από τη Θεσσαλονίκη ζει το 2000 ως σύζυγος διπλωμάτη στην Ξάνθη· ο Βαγγέλης Αυδίκος από την Πρέβεζα διδάσκει λαογραφία τη δεκαετία του 1990 στη Σχολή Επιστημών Αγωγής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης με έδρα την Αλεξανδρούπολη· η Αφροδίτη Ευαγγελίδου-Τσέτλακα από την Αριδαία της Πέλλας παντρεύεται και μένει μόνιμα στην Κομοτηνή για πολλά χρόνια και ο Όμηρος Μαυρίδης από τα Κασσιτερά Σαπών Ροδόπης έπειτα από τη συνταξιοδότησή του ως πανεπιστημιακού καθηγητή παιδαγωγικής ψυχολογίας στη Γερμανία επιστρέφει στη Θράκη και εγκαθίσταται στην Αλεξανδρούπολη. Με άλλα λόγια όλοι οι πεζογράφοι, λόγω της συνάφειάς τους με τη Θράκη, έχουν άμεση επαφή με το ζήτημα των Πομάκων.

Πρόκειται για τα παρακάτω μυθιστορήματα:

1. *Κρυμμένοι Άνθρωποι* του Θεόδωρου Γρηγοριάδη (1990).¹² Ένας δάσκαλος διορίζεται με ειδική αποστολή στο Βορρά, στη συνοριακή περιοχή της Μέρτυρας, η οποία ακολουθώντας τις συμβάσεις της αλληγορίας ταυτίζεται ονειρικά με τον χώρο των Πομάκων. Οι αρχές είναι επιφυλακτικές με τους ανυπότακτους κατοίκους, που αρνούνται την ένταξή τους στον κρατικό μηχανισμό, και ο τόπος τους αστυνομείται. Ο δάσκαλος περνώντας από διάφορα στάδια και δοκιμασίες μύησης θέλγεται από την ουτοπία της Μέρτυρας και συνειδητοποιεί ότι οι ρίζες του κρατούν από τον ίδιο αρχέγονο πολιτισμό. Το μυθιστόρημα είναι το πρώτο έργο του Γρηγοριάδη και

9. Ξ. Κατσαρή - Ε. Σκάβδη (επιμ.), «Συγγραφείς της Μουσουλμανικής Μειονότητας Θράκης. Ενταύθα, η λογοτεχνία του άλλου μισού», *Εξώπολις* 3-4 (Χειμώνας 1995-1996), σσ. 93-107. Στο αφιέρωμα μεταφράζονται ποιήματα και αφηγήματα των Ιμπράμ Ονσούνουλου, Μουσταφά Ταχσίν, Μουτζαχίτ Μουμίν, Ρεφικά Ναζίμ και Μεχμέτ Τσολάκ.

10. Ρ. Αλί - Γ. Τοπτσόγλου - Ι. Ονσούνουλου - Μ. Ταχσίνουλου, *Μειονότητα είναι ... Αφηγήματα*, μτφρ. Γ. Τοπτσόγλου, Αθήνα 2009: Τσουκάτος. Στον τόμο συγκεντρώνονται δώδεκα διηγήματα και δύο ποιήματα των Ραχμί Αλί, Μουσταφά Ταχσίνουλου και Ιμπράμ Ονσούνουλου.

11. Γ. Αγγελόπουλος, «Πολυπολιτισμικότητα “αλά γκρέκα” από το 1980 στο 2009», *Επιστήμη και Κοινωνία* 30 (Άνοιξη 2013), σσ. 78-79.

12. Αθήνα 2002, Έκδοση: Πατάκης.

η κριτική θεωρεί ότι εντάσσεται σε μία ελληνική εκδοχή του μαγικού ρεαλισμού, που εμφανίζεται στη σύγχρονη λογοτεχνία.¹³

2. *Μελέκ θα πει άγγελος* της Ιφιγένειας Θεοδώρου (2001).¹⁴ Με αφορμή ένα θανατηφόρο αυτοκινητιστικό δυστύχημα έξω από τη Σμύρνη, σταδιακά αποκαλύπτεται η ερωτική ιστορία μιας Ρωμιάς από την Κωνσταντινούπολη και του Τούρκου αγαπημένου της, που κυνηγημένοι μετά τον Εμφύλιο βρίσκουν καταφύγιο σ' ένα πομακικό χωριό αλλάζοντας την ταυτότητά τους. Στο δυστύχημα σκοτώνεται η κόρη της Ρωμιάς και διασώζεται η εγγονή της, η δωδεκάχρονη Μελέκ. Οι συνθήκες του τροχαίου είναι περίεργες και για να μην διαταραχθεί η ελληνοτουρκική πολιτική ισορροπία παρεμβαίνουν Έλληνες διπλωμάτες, που αναλαμβάνουν να γυρίσουν τη Μελέκ σ'όλη στη Θράκη και να ξεδιαλύνουν το μυστήριο. Μέσα από τις συζητήσεις των διπλωματών εύσχημα εκτίθενται οι πλειονοτικές θέσεις για τη μουσουλμανική μειονότητα και τις εθνικές ομάδες που την απαρτίζουν.

3. *Ο δικός μου θεός* του Βαγγέλη Αυδίκου (2004).¹⁵ Ο Πομάκος Αμέτ, δημοσιογράφος από την ορεινή Ξάνθη, και η Μαίρη Καρασαβίδογλου, καθηγήτρια στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και Κομοτηναία στην καταγωγή, εμπλέκονται σ' έναν αδιέξοδο έρωτα, που αντανakλά τις ασφυκτικές εξωτερικές και εσωτερικές πιέσεις στη μουσουλμανική μειονότητα. Η καχυποψία, οι συνωμοσίες και οι πολιτικές σκοπιμότητες τσαλακώνουν τόσο τον διψασμένο για ζωή Αμέτ όσο και την υπεραισιόδοξη Μαίρη. Και οι δύο σκοτώνονται σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα, καθώς αποπειρώνται να δραπετεύσουν από το αδυσώπητο κυνηγητό του έρωτά τους και από τη χριστιανική και από τη μουσουλμανική πλευρά. Το μυθιστόρημα επιχειρεί μία συνολική θεώρηση των πολιτισμικών αντιπαραθέσεων και των ζητημάτων ταυτότητας στη Θράκη και υπ' αυτό το πρίσμα χαρακτηρίζεται ανθρωπολογικό ή εθνογραφικό (anthropological / ethnographic novel).¹⁶

4. *Το αγόρι από τη Γη των Κικόνων* της Αφροδίτης Ευαγγελίδου-Τσέτλακα (2006).¹⁷ Εφηβικό μυθιστόρημα που παρακολουθεί την οδυνηρή ενηλικίωση ενός αγοριού από την Κομοτηνή κατά τη δεκαετία του '60. Το αγόρι τραυματίζει με πέτρα έναν καθηγητή του, επειδή του σκάει τη μπάλα. Αναγκάζεται να φύγει από την πόλη και ν' αλλάξει σχολικό περιβάλλον. Ο ήρωας συγχρωτίζεται με μειονοτικά παιδιά, ενώ η οικογένειά του μένει σε μουσουλμανική γειτονιά και στον φιλικό περίγυρο της συγκαταλέγονται μειονοτικοί χαρακτήρες πομακικής ρίζας, για τους οποίους η αφήγηση παρέχει ικανοποιητικές πληροφορίες.

13. Γ. Λαδογιάννη, *Εποχές της κριτικής. Μελέτες για την κριτική του 19ου και του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2010: Μανδραγόρας, σσ. 82-83.

14. Αθήνα 2001, Έκδοση: Ελληνικά Γράμματα.

15. Αθήνα 2004, Έκδοση: Ταξιδευτής.

16. Θ. Β. Κούγκουλος, «Προς μια ανθρωπολογική λογοτεχνία. Βαγγέλης Αυδίκος: *Ο δικός μου θεός*», *Κ* 8 (Ιούλιος 2005), σσ. 135-141.

17. Κομοτηνή 2006, Έκδοση: Παρατηρητής της Θράκης.

και 5. *Δακρυσμένο διαμάντι. Το παράθυρο μιας Πομάκας στον ουρανό* του Όμηρου Μαυρίδη (2011).¹⁸ Ένα ζευγάρι Πομάκων από το Ωραίο Ξάνθης και τα παιδιά τους ενατιώνονται στους φραγμούς της παραδοσιακής τους κοινωνίας και υιοθετούν την προοδευτική στάση της χριστιανικής πλειονότητας. Ο άνδρας, ο Ιλχάζ ή Ιλιάς, εργάζεται σ' έναν ποντιακής καταγωγής εργολάβο στην Ξάνθη, κερδίζει την αμέριστη αποδοχή του χριστιανού εργοδότη του, μιλά τέλεια ελληνικά και δυσανασχετεί με τον κλειστό τρόπο ζωής των Πομάκων. Ο μυθιστορηματικός χαρακτήρας εκπροσωπεί την περίπτωση των Πομάκων που μεταναστεύουν στην Ξάνθη από τη δεκαετία του 1980 και απασχολούνται στον κατασκευαστικό τομέα κατακτώντας το όνομα των «καλών μαστόρων».¹⁹ Η σύζυγος του Ιλιάς, Φατιμά, είναι δεκτική στους νεοτερισμούς, πρωτοστατεί σε κινήσεις για την ισότητα των δύο φύλων, συνεχίζει ως ενήλικη το σχολείο και καταφέρνει να περάσει στο πανεπιστήμιο. Η κόρη τους, Ντιλμπερνίκ, φοιτά στη Νομική Σχολή του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου, κάνει παρέα με πλειονοτικούς φοιτητές, παντρεύεται τον γιατρό Ηλία Παρχαρίδη από την Οινόη της Κοζάνης, ασκεί τη δικηγορία και προασπίζεται ένα ανήλικο κορίτσι της μειονότητας, που οι γονείς του σχεδιάζουν να το στείλουν παράνομα στην Τουρκία ως νύφη. Ο υιός τους, Μουράτ, σπουδάζει πληροφορική στο ΤΕΙ Σερρών, αποφεύγει *τζαμά* και *εκκλησίες*, συνάπτει σχέσεις με τη συμφοιτήτρια του Δάφνη από τη Φλώρινα και φτιάχνει μαζί της οικογένεια. Η πρωτοπορία όμως έχει σκληρό αντίτιμο: η Φατιμά πεθαίνει από καρκίνο, πραγματοποιείται απόπειρα δολοφονίας του Ιλιάς από τουρκόφιλους Πομάκους και η Ντιλμπερνίκ σκοτώνεται σε τροχαίο ατύχημα. Παρότι ο τοπικός τύπος αντιμετωπίζει θετικά το *Δακρυσμένο διαμάντι* και ανακαλύπτει στο έργο *ξεχωριστή ευαισθησία απέναντι στον άνθρωπο, δυνατό μήνυμα ενίσχυσης του διαλόγου και σεβασμό στη διαφορετικότητα*,²⁰ ουσιαστικά το κείμενο συνθέτει μια τυπική ιδεολογική εικόνα για τον Άλλο,²¹ δηλαδή εξιδανικεύει και ενσωματώνει την ετερότητα με όρους της πλειονότητας, καθώς τα μέλη της πομακικής οικογένειας διαρκώς αγωνίζονται για ν' απαλλαγθούν από την ανεπιθύμητη ταυτότητά τους και να οικειοποιηθούν την επικρατούσα κοινωνική συμπεριφορά.

Μόνο στον υπότιτλο του μυθιστορήματος του Μαυρίδη γνωστοποιείται κατηγορηματικά η σχετική με τους Πομάκους υπόθεση (*Το παράθυρο μιας Πομάκας στον ουρανό*), ενώ στα υπόλοιπα ο τίτλος υπαινίσσεται τη συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα (*Κρυμμένοι Άνθρωποι* = οι γεωγραφικά απομονωμένοι και κοινωνικά αποκομμένοι Πομάκοι), προτάσσει την ξενότητα μέσω του ονόματος των χαρακτήρων (*Μελέκ*

18. Θεσσαλονίκη 2011, Έκδοση: Μαλλιάρης-Παιδεία.

19. Ι. Φραγκόπουλος, «Από το τοπικό στο παγκόσμιο: Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις της μετάβασης για τους Πομάκους της συνοριακής ζώνης της Ξάνθης», *Αειχώρος* 5:1 (2006), σ. 113.

20. Α. Δελγιάννη-Τσιουλπά, «Όμηρου Μαυρίδη “Δακρυσμένο διαμάντι. Το παράθυρο μιας Πομάκας στον ουρανό”», εφ. *Παρατηρητής της Θράκης* 7328 (Σάββατο 29 Απριλίου 2017), σ. 10.

21. Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ ...*, ό.π., σσ. 251-252· J.-M. Moura, «Η λογοτεχνική εικονολογία ...», ό.π., σσ. 71-73.

θα πει άγγελος) ή εστιάζει στη θρησκευτική απόκλιση (*Ο δικός μου θεός*). Ακόμη, ο τίτλος του μυθιστορήματος της Ευαγγελίδου-Τσέτλακα προσημαίνει το θρακικό σκηνικό της δράσης μνημονεύοντας το αρχαίο φύλο των Κικόνων, που κατά την αρχαιότητα κατοικεί ανάμεσα στη λίμνη Βιστωνίδα και τον ποταμό Έβρο.

Ο χώρος που αναπλάθουν οι αφηγήσεις είναι πρωτίστως ο ορεινός όγκος της Ξάνθης και οι πρωτεύουσες των νομών της Θράκης. Δηλαδή στον μύθο προκρίνονται τα πομακοχώρια της Ξάνθης έναντι αυτών της Κομοτηνής. Εντούτοις στο *Αγόρι από τη Γη των Κικόνων* μια ηρωίδα προέρχεται από κάποιο ανώνυμο στη διήγηση πομακοχώρι της Κομοτηνής. Ο αφηγημένος χρόνος εκτείνεται από τα πρώτα χρόνια μετά τον Εμφύλιο έως το έτος 2009. Η μυθοποίηση καλύπτει το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα και κατά βάση επικεντρώνεται στις δύο δεκαετίες έπειτα από τη Μεταπολίτευση, που θεωρούνται κρίσιμες για τον ανακαθορισμό της ελληνικής πολιτικής στάσης απέναντι στη μειονότητα.²² Με ποικίλες ευκαιρίες αναφαίνονται στην αφήγηση χρονολογικές σημάνσεις, οι οποίες διαφωτίζουν τον αναγνώστη για τον χρόνο των συμβάντων. Για παράδειγμα, αντιπροσωπευτικά μουσικά ρεύματα της μεταπολεμικής εποχής:

[...] Κι όταν χόρευαν το ροκ-εν-ρολ ανέμιζαν με χάρη οι φούστες οι κλαρωτές και τα κολλαριστά δαντελένια φουρώ.

(Το αγόρι από τη Γη των Κικόνων, σ. 219)

σημαντικά ιστορικά επεισόδια, όπως τα Σεπτεμβριανά της Κωνσταντινούπολης:

[...] Σίγουρα το γεγονός τοποθετείται πριν από το Σεπτέμβριο του '55, άρα η Αγγελική-Μελέκ ανήκε στην ακμάζουσα ελληνική ομογένεια.

(Μελέκ θα πει άγγελος, σ. 262)

και η τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974:

[...] Η εισβολή την έβγαλε στους δρόμους του Λονδίνου κάτω από τη σημαία του συλλόγου Θρακιωτών. [...] Το καλοκαίρι της εισβολής βρισκόταν στην Κομοτηνή, η γιαγιά της χλόμισσε, όταν άκουσε την είδηση, και άρχισε να ετοιμάζει έναν μπόγο με τα προσωπικά της αντικείμενα.

(Ο δικός μου θεός, σ. 51)

ή η αναγραφή μιας ακριβούς ημερομηνίας:

22. Π. Γ. Παπαδημητρίου, *Οι Πομάκοι της Ροδόπης. Από τις εθνοτικές σχέσεις στους βαλκανικούς εθνικισμούς (1870-1990)*, Θεσσαλονίκη 2003: Αδελφοί Κυριακίδη, σσ. 184-189.

Χάραξε ήδη η έκτη Δεκεμβρίου του έτους 1984 κι όμως ολόγυρα τα πάντα ήταν ακόμη θεοσκότεινα.

(*Δακρυσμένο διαμάντι*, σ. 7)

Τα μυθιστορήματα των Γρηγοριάδη, Θεοδώρου και Μαυρίδη δίνουν διάφορες όψεις της οργάνωσης του χώρου στους Πομάκους, που ανταποκρίνονται στα υφιστάμενα οικιστικά δεδομένα της περιοχής τους. Δρώντα πρόσωπα από την πλειονότητα παρατηρούν ότι:

«Δεν υπάρχει ούτε χωριό ούτε πόλη ούτε μια συγκροτημένη κοινότητα. Υπάρχουν μόνον άνθρωποι σκορπισμένοι στο βουνό, δίπλα στα σύνορα. Πολλοί απ' αυτούς ανήκουν στους γείτονες, αλλά αυτό είναι άλλο θέμα».

(*Κρυμμένοι Άνθρωποι*, σ. 31)

Η περιγραφή, παρά τη λογοτεχνική της ακρότητα, ταιριάζει στην επιβεβαιωμένη από λαογραφικές, ανθρωπολογικές και εθνοαρχαιολογικές έρευνες ανάπτυξη αρκετών οικισμών σε διασκορπισμένους και απομακρυσμένους μεταξύ τους μαχαλάδες / συνοικίες. Στο κέντρο υψώνεται το τέμενος ενώ σε ικανό αριθμό χωριών τα σπίτια έχουν ανοιχτές αυλές και όχι μαντρότοιχους.²³ Οι πλειονοτικοί αφηγητές των μυθιστορημάτων αντιστοίχως διαπιστώνουν για τη θέση του τζαμιού:

[...] Τα σπίτια του χωριού ζώνουν σφιχτά το τζαμί ολόγυρα, ο δρόμος στενός, το βαρύ αυτοκίνητο περνάει σύρριζα από τους ξεφτισμένους τοίχους, φτάνει στην πλατεία.

(*Μελέκ θα πει άγγελος*, σ. 182)

23. Φ. Τσιμπιρίδου, «Χώρος: Δομές και Αναπαραστάσεις. Ανθρωπολογική πρόταση ανάγνωσης του χώρου στα πομακοχώρια του νομού Ροδόπης», *Εθνολογία* 3 (1994), σ. 11· Π. Δ. Θεοχαρίδης, *Πομάκοι. Οι Μουσουλμάνοι της Ροδόπης (Ιστορία, καταγωγή, Γλώσσα, Θρησκεία, Λαογραφικά)*, Ξάνθη 1995: Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης, σσ. 197-199· Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαογραφικά των Πομάκων της Θράκης*, Αθήνα 1996: Πορεία, σσ. 13-19· ο ίδιος, *Η καθημερινή ζωή των Πομάκων. Λαογραφία, εθνική συνείδηση και θρησκευτική ταυτότητα. Το παράδειγμα του χωριού Κύκνος της Ξάνθης*, Αθήνα 1997: Οδυσσεάς, σσ. 23-24· F. Tsibiridou, *Les Pomak dans la Thrace grecque. Discours ethnique et pratiques socioculturelles*, Paris 2000: L' Harmattan, σ. 87· Ν. Ευστρατίου, *Εθνοαρχαιολογικές αναζητήσεις στα Πομακοχώρια της Ροδόπης*, Θεσσαλονίκη 2002: Βάνιας, σσ. 123-134· Ε. Ιωαννίδου, *Εθνο-αρχαιολογικές έρευνες στην Ξάνθη: Αναζητώντας τη «μακρά διάρκεια» σε ορεινές κοινότητες*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2006: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, σσ. 12-22, 30-35· Κ. Λαλένης - Ι. Φραγκόπουλος - Ι. Κιοσσές - Σ. Κηπουρός, «Εθνο-πολιτισμική ετερότητα, κοινωνικές δομές και πολεοδομική οργάνωση στους μειονοτικούς οικισμούς της Θράκης», *Γεωγραφίες* 20 (Φθινόπωρο 2012), σσ. 125-127.

και γενικεύουν αυθαίρετα τις εθνογραφικές παρατηρήσεις για τις πομακικές οικίες, συμπεραίνοντας πως στο σύνολό τους διαφέρουν ριζικά από τις κατοικίες των Τουρκογενών του κάμπου:

[...] Ούτε και τα σπίτια τους ήταν περιτριγυρισμένα με πανύψηλους μαντρότοιχους, για να ξεκόψουν στους οικείους εκεί φυλακισμένους τους, κάθε επαφή με τον εξωτερικό κόσμο, όπως συνηθίζεται στα καθαρά τουρκογενή χωριά. Ούτε ήταν οι κατοικίες τους πλινθόκτιστες χαμηλοτάβανες τρώγλες, παρά οι περισσότερες δέσποζαν στο χώρο ως δώροφα κτίσματα, ευάερα και ευήλια, χτισμένα σε ηλιόλουστες πλαγιές, κι όχι κρυμμένα σε κάτι βαθύλακκους του κάμπου.

(*Δακρυσμένο διαμάντι*, σσ. 40-41)

Τα δύσβατα μονοπάτια και τα περάσματα της Ροδόπης διασυνδέονται με πλήθος πέτρινα τοξωτά γεφύρια.²⁴ Και στο μυθοπλαστικό σύμπαν, την πρόσβαση στα χωριά των Πομάκων διευκολύνουν καλαίσθητες πέτρινες γέφυρες κατασκευασμένες σε απροσδιόριστους καιρούς:

Κάτω, χαμηλά, κυλούσαν νερά σε ξεροπόταμους αλλά χωρίς μεγάλο βάθος. Συναντήσαμε μικρές πέτρινες γέφυρες φτιαγμένες σε πολύ παλιές εποχές, που ένωναν τις δυο όχθες.

(*Κρυμμένοι Άνθρωποι*, σ. 34)

[...] Ακολουθώντας αντίθετα το ρου του ποταμού Κόσυνθου, η Ντιλμπερνίκ ανέλαβε και πάλι να επιστά την προσοχή της παρέας της στα όμορφα πέτρινα μονότοξα γεφύρια [...].

(*Δακρυσμένο διαμάντι*, σ. 334)

Επαναλαμβανόμενο μοτίβο σε ολόκληρη τη σειρά των κειμένων -εκτός από το μυθιστόρημα της Ευαγγελίδου-Τσέτλακα- είναι η μετατροπή της επικράτειας των Πομάκων σε επιτηρούμενη στρατιωτική ζώνη από τη μεταξική δικτατορία το 1936 και έως το 1996 (κατά μήκος της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου, με βάθος 15-45 χλμ.), η απαγόρευση εισόδου για τους πολίτες, η επονειδίστη εγκατάσταση φυλακίων για τον περιορισμό των ντόπιων μουσουλμάνων και η ελεγχόμενη από τις στρα-

24. Ν. Κόκκας, «Πέτρινα γεφύρια στον ορεινό όγκο της Ροδόπης. Ορεινοί δρόμοι και κόμβοι επικοινωνίας στην οροσειρά της Ροδόπης κατά τον 18ο και 19ο αιώνα», *Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Συνάντησης Περί Πετρογέφυρων*, Αθήνα 2003: Κέντρο Μελέτης Πέτρινων Γεφυριών, σσ. 31-44.

τιωτικές αρχές μετακίνηση:²⁵

[...] Ολόκληρος ο ορεινός όγκος της Ροδόπης ήταν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '90 χαρακτηρισμένος ως στρατιωτική παραμεθόρια ζώνη, υπόλειμμα του ψυχρού πολέμου και των μέτρων ασφάλειας της Ελλάδας, απέναντι στην κομμουνιστική απειλή από τη Βουλγαρία, κι έμεινε από τον υπόλοιπο κορμό της χώρας κοινωνικά και οικονομικά αποκομμένος. Μόνο με ειδική άδεια και ύστερα από πολύπλοκη διαδικασία μπορούσε κανείς να επισκεφτεί την περιοχή.

(*Δακρυσμένο διαμάντι*, σ. 25)

Το τραύμα του αποκλεισμού και της περιχαράκωσης των Πομάκων λαμβάνει στη λογοτεχνία το σχήμα της αποκρουστικής μπάρας, που διαμορφώνει σύνορα υπαρκτά και ψυχικά μέσα στη γεωγραφική έκταση της Ελλάδας:

Το φυλάκιο ήταν μικρό σαν περίπτερο και μια μεγάλη ξύλινη μπάρα έφραζε τον δρόμο. Ένας φαντάρος, ενοχλημένος, βγήκε με ένα σημειωματάριο στο χέρι και ζήτησε τα χαρτιά μας.

(*Κρυμμένοι Άνθρωποι*, σ. 35)

Η μπάρα αποκόπτει τους γηγενείς από τον έξω κόσμο, τους γκετοποιεί και εντείνει τη διχοστασία *μειονοτικοί Αυτοί vs πλειονοτικοί Εμείς*, η οποία αποκτά παράλληλα τη χωρική διάσταση του μη αποδεκτού *εκεί πέρα* = ορεινή περιοχή των σλαβόφωνων μουσουλμάνων σε αντίθεση με το αποδεκτό *εδώ* = χριστιανική κοινωνία:

[...] Και έρχεται μετά ο στρατιώτης-σκοπός, με το όπλο περασμένο από τη μασχάλη, να ζητήσει τις άδειες για να σηκώσει την μπάρα, την επίσημη έκφραση της απομόνωσης και της εγκατάλειψης των ανθρώπων στην τύχη τους, θυσία στην αδυναμία να νιώσουν τη διαφορά. Κι αυτός, εφοδιασμένος με την άδεια, πήγαινε να αμφισβητήσει αυτήν τη διαφορά, που τον εξόργιζε κάθε φορά που έπρεπε να δείξει τα διαπιστευτήρια της εξουσίας, για να γίνει δεκτός στον τόπο του.

(*Ο δικός μου θεός*, σ. 102)

25. Α. Λαμπριανίδης, «Τοπική Ανάπτυξη και Περιοριστικές Ρυθμίσεις: η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης», *Τόπος* 13 (1997), σσ. 18-20· ο ίδιος, «The impact of the Greek military surveillance zone on the Greek side of the Bulgarian - Greek borderlands», *Boundary and Security Bulletin* 7:2 (1999), σσ. 83-85· ο ίδιος, «'Internal Frontiers' as a Hindrance to Development», *European Planning Studies* 9:1 (2001), σσ. 90-91.

Οι ήρωες πομακικής ταυτότητας λαχταρούν να αποτινάξουν τις νοερές μπάρες από πάνω τους, ακόμα και μετά την κατάργηση των πραγματικών. Διεκδικούν ισότητα και ανθρώπινη επικοινωνία με τη χριστιανική πλειοψηφία:

[...] Λέγαμε στην αρχή, ήταν η μπάρα που μας ξέκοβε από τους άλλους... Έφυγε η μπάρα, άνοιξε ο δρόμος, έμεινε η μπάρα στο κεφάλι μας και στο κεφάλι τους. Να την τινάξω θέλω από μέσα μου! Να ξύσω από πάνω μου το φόβο, από τα μάτια τους την υποψία.

(*Μελέκ θα πει άγγελος*, σ. 230)

Βιώνουν το καθεστώς αυστηρού ελέγχου ως βίαια άρνηση του κράτους να αναγνωρίσει το δικαίωμα στη διαφορετικότητα και ως σκληρή αμφισβήτηση της πατροπαράδοτης σχέσης με τον τόπο τους.

Φυσιογνωμικά η εθνοτική ομάδα της Ροδόπης σκιαγραφείται με θετικό πρόσημο, όπως εξάλλου εξωραϊσμένη είναι και η απεικόνισή της σε πονήματα που απευθύνονται στο ευρύ κοινό.²⁶ Υπερτονίζεται ότι δεν έχει τραχιά βουνίσια γνωρίσματα αλλά είναι ράτσα με ξανθά μαλλιά και άσπρη επιδερμίδα:

[...] Είχε υγρά και λαμπερά μάτια, μαλλιά ξανθωπά και άσπρη επιδερμίδα. Όπως οι περισσότεροι που έβλεπα τριγύρω μου. Μια μικρή ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια: χαρακτηριστικά καθόλου βουνίσια, μάλιστα.

(*Κρυμμένοι Άνθρωποι*, σ. 46)

Οι γυναίκες συγκεντρώνουν «εξωτικά» χαρακτηριστικά που εντυπωσιάζουν και υπερβαίνουν τα πρότυπα ομορφιάς του βαλκανικού νότου: γαλανά μάτια, ρόδινα μάγουλα, τρυφερά χείλη, κατάξανθα μαλλιά, λεβεντόκορμες σαν νεράιδες:

[...] έβγαλε η Αϊσέ τη μαντίλα της κι απλώθηκε ο χείμαρρος των κατάξανθων μαλλιών της στους ώμους της. Ο ήλιος, που μόλις πρόβαλε απ' τους απέναντι λόφους, φωτίζει τα μαλλιά της και τα κάνει να μοιάζουν με φωτοστέφανο. Τα μάγουλά της ρόδινα, τα χείλη της τρυφερά και τα γαλάζια της μάτια όλο φως.

(*Το αγόρι από τη Γη των Κικόνων*, σ. 152)

26. Β. Σ. Σιναπίδης, «Οι Πομάκοι της Ροδόπης (Λαογραφικό)», *Θρακικά* [σειρά δεύτερη] 11 (1996-1997), σ. 177: «Τη μελέτη μου αυτή θέλω να τη χαρίσω στο πολύ κοινό», σ. 186: «Οι άνδρες [...] έχουν λευκή επιδερμίδα και χαρακτηριστικά αρίας φυλής, μάτια καστανά, μαύρα και γαλανά, πάντα όμως με φόντο λευκής επιδερμίδας και μαύρων μαλλιών. Οι γυναίκες τους είναι κι αυτές άσπρες και λεπτές, με μεγάλα μάτια, μαύρα ή και γαλανά».

[...] Εκατοντάδες γυναικεία σώματα, στα άσπρα και πλουμιστά ντυμένα τούτη τη φορά, νεράιδες πραγματικές, μάγευαν με τις εκστατικές κινήσεις, [...].

(*Δακρυσμένο διαμάντι*, σ. 140)

Στη μυθοπλασία οι Πομάκοι παριστάνονται να ασχολούνται με την κτηνοτροφία και την καλλιέργεια λίγων σταροχώρων, να ταξιδεύουν στα καράβια και προπαντός να παράγουν καπνό²⁷ (π.χ. [...] *φρόντισαν να επαινέσουν τον καπνό, που ήταν δικής τους παραγωγής / Κρυμμένοι Άνθρωποι*, σ. 67). Μιλούν ένα προφορικό σλαβικό ιδίωμα χωρίς γραφή (*Το αγόρι από τη Γη των Κικόνων*, σσ. 120-121), για το οποίο οι αφηγητές ή οι χαρακτήρες χριστιανικού δόγματος προβαίνουν στους αξιολογικούς χαρακτηρισμούς: *γλώσσα βαριά, άγνωστη (Μελέκ θα πει άγγελος*, σ. 188) με *ακατάληπτα λόγια (Κρυμμένοι Άνθρωποι*, σ. 46) και *ακαταλαβίστικες φράσεις (Δακρυσμένο διαμάντι*, σ. 33). Η ανυπαρξία γραπτού λόγου μεταλλάσσεται φαντασιακά στον Γρηγοριάδη σε *συμβολικά σχέδια που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένους ήχους* (σ. 77), σε ένα είδος πρωτόγονων *ιδεογραμμμάτων* (σ. 78). Η αναγκαστική πολυγλωσσία λόγω της συνύπαρξης, μαζί με τη μητρική, και άλλων γλωσσών στη διαδικασία της μειονοτικής εκπαίδευσης,²⁸ στο κείμενο της Θεοδώρου καθρεπτίζεται στη γλωσσική κατάσταση της μικρής Μελέκ, που είναι υποχρεωμένη να χρησιμοποιεί ταυτόχρονα τα πομακικά, τα τουρκικά, τα ελληνικά και τα αραβικά:

[...] Όλοι μιλούν πομάκικα... Από τη γιαγιά, στη μάνα, στο εγγόني. Μόνο στο σπίτι το δικό μας μιλούσαμε ελληνικά. [...] Πομάκικα έμαθα στο δρόμο με τα παιδιά. Τουρκικά στο σχολείο, όπως όλοι μας. Για το Κοράνι τα αραβικά.

(σ. 166)

Επιπροσθέτως, οι ορεσίβιοι μουσουλμάνοι της Θράκης στα μυθιστορήματα μένουν προσηλωμένοι στον λαϊκό πολιτισμό τους: τραγουδούν τα δημοτικά τους τραγούδια, τρώνε τα παραδοσιακά φαγητά τους - όπως την πατατόπιτα «πατένικ»²⁹ (*Ο δικός μου θεός*, σ. 10), παντρεύονται με προξενιό, τηρούν τα έθιμα του γάμου (π.χ. *Θυμάμαι ακόμα το μακρύ φίδι που κάναν τα μουλάρια με τα προικιά της νύφης*

27. Για μία εθνογραφική προσέγγιση της καπνοκαλλιέργειας στους Πομάκους βλ. Y. Frangopoulos, *Une minorité musulmane en transition: Approche anthropologique des Pomaques grecs*, Διδακτορική Διατριβή, Louvain-la-Neuve 1996: Université Catholique de Louvain - Faculté des Sciences Economiques, Sociales et Politiques, Nouvelle série-No 273, σσ. 116-126.

28. Για την πολυγλωσσία των Πομάκων μαθητών σύμφωνα με την πλειονοτική οπτική βλ. Α. Κ. Λιάπης, *Η υποθηκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων*, Κομοτηνή 1995: Θρακική Εταιρεία, σσ. 11-14.

29. Π. Δ. Θεοχαρίδης, *Πομάκοι...*, ό.π., σ. 215.

/ *Μελέκ θα πει άγγελος*, σ. 179), μεταχειρίζονται παραδοσιακά εργαλεία - όπως το *σαντίλκα*,³⁰ το εργαλείο για το φύτεμα του καπνού (*Ο δικός μου θεός*, σ. 298), ασκούν πρακτικές λαϊκής ιατρικής, γιορτάζουν την αρχή του καλοκαιριού - το «Εντρελές» στον οικισμό Θέρμες της Ξάνθης:³¹

[...] Έξι Μαΐου κι όπως κάθε χρόνο καλωσορίζαμε το μπουμπούκιασμα της φύσης, την ίδια μέρα που οι χριστιανοί παλιά γιόρταζαν τον Αϊ-Γιώργη. [...] Η τελευταία φορά που ανέβηκα στις Θέρμες, για τη γιορτή του Εντρελές.

(*Μελέκ θα πει άγγελος*, σ. 278)

και τη γιορτή «Γιαγλά» με αγώνες πάλης στο ύψωμα Χίλια του Έβρου:³²

Χωρίς να το καταλάβει βρέθηκε έξω από το δωμάτιό του, σ' ένα πλάτωμα, γνώρισε το ύψωμα, ήταν το Χίλια, όπου για πρώτη φορά πήγε με τον πατέρα του για τη γιορτή του Γιαγλά. Εκείνη τη φορά σκαρφάλωσε σ' ένα δέντρο που βρισκόταν έξω από τον κύκλο των ανθρώπων και από κει παρακολουθούσε τους λαδωμένους παλαιστές να αγωνίζονται, άλλος να φεύγει κι άλλος να έρχεται.

(*Ο δικός μου θεός*, σσ. 280-281)

και οι γυναίκες φορούν *υφαντή, κοκκινόμαυρη καρό ποδιά με καλλιτεχνικά κεντημένη μαντίλα* (*Δακρυσμένο διαμάντι*, σ. 40). Οι πληροφορίες της αφήγησης για τη φυσιογνωμία, τις ασχολίες, τη γλώσσα και τον λαϊκό βίο αντικατοπτρίζουν το κοινωνικό φαντασιακό,³³ τη συλλογική εικόνα της πλειονότητας για τους Πομάκους, όπως έχει συγκροτηθεί μέσα από δημοσιογραφικές, ιστοριοδικές και επιστημονικές προσεγγίσεις. Ωστόσο πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο Αυδίκος, ως λαογράφος που μελετά τη Θράκη,³⁴ τροφοδοτεί τον αφηγητή του με αξιόπιστο ερευνητικό υλικό.

Τα στοιχεία της μεθορίου και της άγριας / παρθένας φύσης είναι δεσπόζοντα στην

30. Ο.π., σ. 234.

31. Για τη γιορτή «Εντρελές» στις Θέρμες βλ. ό.π., σσ. 239-240.

32. Για τη γιορτή «Γιαγλά» στο Χίλια βλ. Δ. Β. Βραχιόλογλου, *Οι Μπεκτασήδες Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης. Γιορτές και λαϊκά θρησκευτικά έθιμα*, Αλεξανδρούπολη 2000: Anglohellenic, σσ. 41-52.

33. Για τον όρο βλ. Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Σ. Χαλικιάς - Γ. Σπαντιδάκη - Κ. Σπαντιδάκης, Αθήνα 1981: Κέδρος, σσ. 13-14, 340-341, 512· J.-M. Moura, «Η λογοτεχνική εικονολογία ...», ό.π., σσ. 68-69, 70-71.

34. Βλ. π.χ. Ε. Γρ. Αυδίκος, *Η Θράκη και οι άλλοι. Ιχνηλατώντας τα πολιτισμικά όρια και την ιστορική μνήμη*, Αθήνα 2007: Οδυσσέας.

πεζογραφική πρόσληψη των Πομάκων και δημιουργούν την εντύπωση, ιδίως στον Γρηγοριάδη, ενός θύλακα πρωτογονισμού που κατοικείται από «αγαθούς αγρίους»³⁵ σε ιδανική αρμονία με τη φύση. Παρουσιάζονται να είναι εγκατεστημένοι σε *δυσπρόσιτη περιοχή* (*Το αγόρι από τη Γη των Κικόνων*, σ. 118), σε *δύσκολα σύνορα* που αλλιάζουν με *διάφορες συνθήκες* και απ' όπου στο βάθος του ορίζοντα φαίνονται *οι άλλες χώρες* (*Κρυμμένοι Άνθρωποι*, σ. 38, 64, 89). Στο *Ο δικός μου θεός* κατονομάζεται η Βουλγαρία (σ. 12) και στο *Μελέκ θα πει άγγελος* το βίωμα του συνόρου αποδίδεται με την επανάληψη του λεξιήματος *απομόνωση* (σ. 87, 144, 188). Η γη τους περιγράφεται ως *ξεχασμένη* (*Μελέκ θα πει άγγελος*, σ. 188) και *κακοτράχαλη* (*Το αγόρι από τη Γη των Κικόνων*, σ. 148). Στον αντίποδα, το φυσικό περιβάλλον είναι *αληθινός παράδεισος* (*Δακρυσμένο διαμάντι*, σ. 69), ένα *παρθένο τοπίο μιας άλλης Ελλάδας*, που χρωματίζεται από την *έξαρση του πράσινου* και σφραγίζεται από *απίστευτη ησυχία* κατά τον αφηγητή της Θεοδώρου (σ. 157, 159, 163) ή κατά τον ομόλογο του Αυδίκου (σ. 12, 13) από την *υπερβολή της απόλυτης σιωπής* και τον *ήχο της απουσίας*.

Στο *Δακρυσμένο διαμάντι* του Μαυρίδη καθαρά στερεοτυπική είναι η ενσωμάτωση της τελετής Τζεμ (Cem) των Μπεκτασήδων, η οποία περιλαμβάνει οينوποσία και -σύμφωνα με άοριστες κατηγορίες σουνιτών μουσουλμάνων- πράξεις μοιχείας.³⁶ Στη Θράκη οι ασαφείς μομφές για ασελή δρώμενα (*γίνονται όργια και οιδιπόδαιοι μίξεις* κατά τον ιατροφιλόσοφο Κουρτίδη)³⁷ συναρτώνται με τους Αλεβήδες που ζουν στα βουνά δυτικά του Σουφλίου και του Διδυμοτείχου και με τον τεκέ Σεγίτ Αλή Σουλτάν ή Κιζίλ Ντελή στη Ρούσσα του Έβρου,³⁸ ενώ ορισμένοι ερευνητές συσχετίζουν γενικά τις μυστηριακές δοξασίες των Μπεκτασήδων του θρακικού χώρου με τον Ορφισμό.³⁹ Η Πομάκα-ηρωίδα Φατιμά επιθυμεί να φέρει στο χωριό της το υποτιθέμενο οργιαστικό έθιμο, διότι έχει τις ρίζες του στην αρχέγονη λατρεία του

35. Για το ιδεολόγημα του «αγαθού αγρίου» των διανοουμένων του Διαφωτισμού βλ. Ζ. Παπαδημητρίου, «Ρατσισμός και ευρωπαϊκός πολιτισμός», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 10 (1997), σσ. 146-148.

36. Ε. Χ. Ζεγκίνης, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη. Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο*, Θεσσαλονίκη 1988: Institute for Balkan Studies, σ. 37 και σημ. 55, 146· Σ. Βαλλίδης, *Αλληλεπιδράσεις μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Μικρά Ασία την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το δερβίσικο τάγμα των Μπεκτασήδων και Κιζιλμπάσιδων*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2012: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Θεολογική Σχολή - Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, σσ. 145-146.

37. Κ. Γ. Κουρτίδης, «Ιστορικά Σημειώματα. Η Θράκη και οι κάτοικοι αυτής», *Θρακικά* 23 (1955), σσ. 89-90.

38. Π. Φωτέας, «Οι Κιζιλμπάσιδες και τα δρώμενά τους στα ορεινά της Ροδόπης», *Ευθύνη* 68 (Αύγουστος 1977), σσ. 423-424· Μ. Κούκος, *Στα βήματα του Ορφέα. Οδοιπορικό της Θράκης*, Αλεξανδρούπολη 1991: Αφοι Λαγουδάκη, σσ. 313-314.

39. Π. Καρακατσάνης, «Το μουσουλμανικό μοναστήρι της Ρούσας», *Θρακική Επετηρίδα* 9 (1992-1994), σσ. 432-441.

Διονύσου και αποδεικνύει τη *θρακική προέλευση* των Πομάκων. Φυσικά μια τέτοια επινοημένη «επιθυμία» είναι μη ρεαλιστική, εφόσον αντιβαίνει στους αξιακούς κώδικες της συντηρητικής μουσουλμανικής κοινωνίας των Πομάκων.

Κατά την εκδοχή της Φατιμά, μια φορά το χρόνο τα ζευγάρια προσεύχονται μαζί στο τζαμί. Μετά την ιεροτελεστία οι γυναίκες τοποθετούν σ' ένα καλάθι κάποιο δικό τους αντικείμενο και οι άνδρες με δεμένα μάτια πιάνουν από το καλάθι ό,τι τους τύχει. Έπειτα το επιλεγμένο από τη μοίρα ζευγάρι συνευρίσκεται ερωτικά:

«Όπως έχω καταλάβει και όπως μου έχουν εξηγήσει μερικοί παλιοί, πρόκειται για κάποιο πανάρχαιο, διονυσιακό έθιμο, που βιώνει ακόμα και σήμερα σε ορισμένα απομονωμένα χωριά της Θράκης. Το έθιμο αυτό υπογραμμίζει καθαρά τη θρακική προέλευση του πομάκικου πληθυσμού, αλλά, ως φαίνεται, για πολιτικούς σκοπούς, πάνε μερικοί να το εξαλείψουν. Δεν θέλουν να νιώθουμε ότι είμαστε απόγονοι αυτού του ιστορικού λαού των Θρακών και προσπαθούν με το ζόρι να μας τουρκοποιήσουν, γι' αυτό και δεν το αναφέρουν πουθενά. Μας έδωσαν βίαια τη θρησκεία τους και τώρα απαιτούν να αλλάξουμε και την ταυτότητά μας. [...]

[...] Μετά το τέλος της τελετής, βγαίνουν οι άντρες έξω και οι γυναίκες τοποθετούν μέσα σε ένα καλάθι με κλαδιά λυγαριάς πλεγμένο, κάποιο δικό τους αντικείμενο, και βγαίνουν μετά έξω στο προαύλιο του τζαμιού. Σειρά έχουν τώρα πάλι οι άντρες, που μπαίνουν ένας ένας μέσα και πιάνουν με δεμένα τα μάτια κάτι από το καλάθι. Σε λίγο κάθε άντρας κρατά στο χέρι το δικό του ιερό κειμήλιο. [...] Η γυναίκα που το αναγνωρίζει τον πλησιάζει, κρύβεται κι αυτή πίσω από την κουρτίνα και οι δύο αντάμα εγκαταλείπουν το τέμενος. Με τον τρόπο αυτό μόνο το ζευγάρι γνωρίζει το ταίρι του. Να, κάτι παρόμοιο γίνεται με τα καρναβάλια των χριστιανών, που βάζουν οι άντρες και οι γυναίκες μια μάσκα στο πρόσωπό τους και ζευγαρώνουν μετά, και ούτε γάτα ούτε ζημιά», συνέχισε η Φατιμά.

(σσ. 157-159)

Η σύνδεση μιας ανυπόστατης φήμης με τις διονυσιακές τελετουργίες υπηρετεί αποκλειστικά και μόνο την προγραμματική πρόθεση του συγγραφέα να υποστηρίξει την ελληνοκεντρική άποψη ότι οι Πομάκοι είναι απόγονοι των αρχαίων Θρακών. Ο Μαυρίδης δεν πρωτοτυπεί ιδιαίτερα. Αξιοποιεί αφηγηματικά μια τάση προσεταιρισμού των Αλεβήδων από τους Έλληνες λογίους, που ήδη από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο προσεγγίζουν τους ετερόδοξους μουσουλμάνους προσπαθώντας να τεκμηριώσουν με έωλα επιχειρήματα πως οι πληθυσμοί αυτοί επιδεικνύουν έναν μου-

σουλμаноχριστιανικό συγκρητισμό και είναι αυτόχθονα απομεινάρια των αρχαίων Ελλήνων ή κρυπτοχριστιανοί με ελληνικές παραδόσεις και αισθήματα.⁴⁰ Στο *Κρυμμένοι Άνθρωποι* του Γρηγοριάδη ένας μακρινός απόηχος του μύθου απαντάται στα παιδιά της Μέρτυρας που δεν γνωρίζουν τον πατέρα τους:

«Περίμενε» του φώναζα «θέλω να δω τον πατέρα σου».
«Δεν τον ξέρω» ακούστηκε να λέει απ' έζω.

(σ. 48)

Οι ελληνικές θεωρίες για την εντοπιότητα, την καταγωγή από το θρακικό φύλο των Αγριάνων, το θρυλούμενο χριστιανικό παρελθόν και τον εξισλαμισμό των Πομάκων⁴¹ εκφράζονται αληθοφανώς στα μυθιστορήματα *Μελέκ θα πει άγγελος*, *Ο δικός μου θεός* και *Το αγόρι από τη Γη των Κικόνων* από πλειονοτικούς χαρακτήρες. Στην Θεοδώρου αρθρώνονται από διπλωμάτες, όπως ο πρέσβης Ορέστης Λεούσης που παρακολουθώντας *γοητευμένος* έναν γέροντα Πομάκο αναλογίζεται σε μετατιθέμενο λόγο:

[...] Ο Ορέστης έχει μπροστά του μια ζωντανή ιστορική πηγή. Ακόμα και τα χαρακτηριστικά του συνομιλητή του αναπέμπουν στον αυτόχθονα κάτοικο της Ροδόπης τον αρχαίο Αγριάνα του Θουκυδίδη, το Βυζαντινό Αχριάνα, τον οθωμανό Πομάκο της ορεινής Θράκης, το σημερινό Έλληνα Ισμαήλ που εξακολουθεί να ανήκει σ' έναν υπερεθνικό σχηματισμό, μια ενωμένη Ευρώπη, φέροντας πάνω του τις ιδιαιτερότητες που φέρουν όλοι οι Έλληνες... όπως πάντα.

(σ. 175)

Στον Αυδίοκα ανάλογες εικασίες διατυπώνονται ως αναμφισβήτητα πορίσματα από έναν λέκτορα του Πολυτεχνείου της Ξάνθης:

40. Μ. Κοκολάκης, «Έλληνες εθνικιστές και Τούρκοι Αλεβήδες», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 15 (2008), σσ. 393-424.

41. Για μία ανασκόπηση της ελληνικής εθνικής αφήγησης σχετικά με τους Πομάκους βλ. Π. Χιδίρογλου, *Οι Έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*, Αθήνα 1992: Ηρόδοτος, σσ. 13-40· Κ. Α. Τσιούμης, *Οι Πομάκοι στο ελληνικό κράτος (1920 - 1950). Ιστορική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1997: Προμηθεύς, σσ. 21-26· Ν. Μ. Παγαγιωτίδης, *Οι Πομάκοι και η γλώσσα τους*, Αλεξανδρούπολη 1997: «Γνώμη», σσ. 31-33· Π. Γ. Παπαδημητρίου, *Οι Πομάκοι της Ροδόπης ...*, ό.π., σσ. 203-206· Σ. Κ. Χατζηδημητρίου, *Τοπωνυμολογική θεώρηση των πομακικών οικισμών του νομού Ξάνθης*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας, σσ. 68-69· V. Aarbakke, «Pomak Language Usage and the Spell of Nationalism: The Case of the Pomaks in Greece», στον τόμο R. D. Greenberg - M. Nomachi (επιμ.), *Slavia Islamica: Language, Religion and Identity*, Slavic Eurasian Studies 25, Sapporo 2012: Slavic Research Center - Hokkaido University, σσ. 154-156· Κ. Τριανταφυλλίδης, «Η γενετική κληρονομιά των Πομάκων», *Ενδοχώρα* 103 (Μάρτιος 2017), σσ. 31-35.

[...] Η παρουσία του [πανεπιστημιακού από το Πολυτεχνείο της Ξάνθης], τελικά, διευκόλυνε το έργο του, γιατί αυτός προσπαθούσε να πείσει τους Πομάκους ότι έχουν δεσμούς συγγένειας με τους χριστιανούς. Του γύρισαν την πλάτη, το κατάλαβε αυτό, τους ήξερε καλά τους δικούς του. Δεν αντέδρασαν σ' αυτά που τους έλεγε, άρχισαν να μιλάνε μεταξύ τους, ώσπου βαρέθηκε ο χριστιανός λέκτορας του Πανεπιστημίου της Ξάνθης, ο κύριος Ευτύχιος Χορτιίδης, όπως του συστήθηκε, και σταμάτησε να μιλάει.

(σσ. 105-106)

Στην Ευαγγελίδου-Τσέτλακα ο πατέρας του εφήβου πρωταγωνιστή -ο οποίος θαυμάζεται από τον γιο του για την αντικειμενικότητά του απέναντι στην ιστορική αλήθεια- παρόλο που τοποθετείται συγκρατημένα στο ζήτημα της απουσίας γραπτών πηγών, επαναλαμβάνει σχεδόν αυτολεξεί κοινότοπες κρίσεις της εκλαϊκευμένης βιβλιογραφίας:⁴²

«Δεν είσαι μόνον εσύ, γιε μου, που ξέρεις πολύ λίγα γι' αυτούς, είναι ο πολύς κόσμος. Είναι ράτσα παρεξηγημένη, οι ορεισίβιοι αυτοί κάτοικοι της Ροδόπης. Κλειστή η κοινωνία τους, εκεί ψηλά στα βουνά της Ροδόπης ζούνε απομονωμένοι, απροσπέλαστοι. Μιλάνε ένα σλαβικό, γλωσσικό ιδίωμα που δεν είναι γραπτό γι' αυτό και δεν έχουν γραπτές ιστορικές πηγές για την καταγωγή τους και την ιστορία τους. Οι κάτοικοι αυτοί της ορεινής Ροδόπης, γιε μου, είναι μια υπέροχη και αγέρωχη ράτσα, που επέζησε και κράτησε τη συνεκτικότητά της, χάρη στη δύναμη που έχει η προφορική παράδοση.

(σσ. 120-121)

42. Α. Λιάπης, «Οι Πομάκοι μέσα στο χρόνο», *Θρακική Επετηρίδα* 4 (1983), σ. 1: «αγράμματοι και απομονωμένοι στα βουνά», σ. 44: «απομονωμένοι στις οροσειρές της Ροδόπης»· Γ. Μαγκριώτης, *Πομάκοι ή Ροδοπαίοι. Οι Έλληνες Μουσουλμάνοι*, Αθήνα 1990: Ρήσος, σ. 9: «ιδιόμορφη και παρεξηγημένη φυλή»· Π. Α. Μυλωνάς, *Οι Πομάκοι της Θράκης*, Αθήνα 1990: Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, σ. 133: «φυλή [...] ξεχασμένη κι ίσως για τους πολλούς κι άγνωστη»· Γ. Α. Πασχαλινός, *Οι Ροδοπαίοι Πομάκοι*, Κομοτηνή 1992: χ.ε., σ. 4: «μια ξεχωριστή φυλή ανθρώπων»· Β. Σ. Σιναπίδης, «Οι Πομάκοι της Ροδόπης ...», ό.π., σ. 177: «ένα λαό που είναι καθυστερημένος πολιτιστικά κι απομονωμένος στα βουνά της Ροδόπης», «τον αδικημένο τούτο λαό»· Ζ. Κ. Μέκος, *Οι Πομάκοι στη Θράκη. Η ιστορία, η καθημερινή ζωή, το ιερονομικό δίκαιο, οι γιορτές, η θρησκεία, ο κοινωνικός βίος και η εξέλιξή τους*, Θεσσαλονίκη 2001: Ηρόδοτος, σ. 17: «θαυμάσιοι άνθρωποι και φιλόξενοι», σ. 20: «όμορφη ομάδα περήφανων ανθρώπων», σ. 24: «εντελώς διαφορετική φυλή μουσουλμάνων».

Αντίθετα, στον Μαυρίδη το ελληνικό αφήγημα ενστερνίζονται αφελώς Πομάκοι ήρωες. Ο Ιλιάς διατείνεται πως οι Θράκες πρόγονοι του είναι σύμμαχοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου και ισχυρίζεται ένα απίθανο μύθευμα που απηχεί τις φαντασιώσεις, τα ιστορικά άλματα και τις εθνικιστικές ιδεοληψίες αρκετών επιφανειακών μελετών για τους Πομάκους:

[...] τόνιζε ότι: «Ο ίδιος είναι μεν μουσουλμάνος στη θρησκεία, αλλά Έλληνας στην ιθαγένεια, όπως και όλοι οι χριστιανοί. Ίσως να είναι μάλιστα κι ο γνησιότερος Έλληνας, γιατί οι πρόγονοί του, οι Αγριάνες, ήταν μια θρακική φυλή, που επιστρατεύτηκε από τον Μέγα-Αλέξανδρο ενάντια στους Πέρσες, αλλά εκείνοι μιαν ωραία νύχτα, λίγο πριν την καταμέτρηση των στρατευμάτων του στον τόπο Δωρίσκο [sic], στις όχθες του ποταμού Έβρου, δραπέτευσαν στα απάτητα βουνά της Ροδόπης, γιατί αγαπούσαν την πατρίδα τους και δεν ήθελαν να την αφήσουν ανυπεράσπιστη.

(σ. 19)

Επιπλέον, ο συγχωριανός του Ιλιάς, ο Αντέμ, κατά τα λεγόμενα της συζύγου του, και η κόρη του, η Ντιλμπερνίκ, ομολογούν επιτηδευμένα ότι η φυλή τους κάποτε ήταν προσηλωμένη στον χριστιανισμό και αλλαξοπίστησε υποχωρώντας στη βία των Τούρκων:

[...] το επαναλαμβάνει [ο Αντέμ] κάθε λίγο και λιγάκι και μου το τονίζει με έμφαση: «Γυναίκα, μου λέει, πρέπει να το παραδεχτούμε επιτέλους, ότι εμείς, όλοι οι Πομάκοι, ήμασταν κάποτε χριστιανοί, [...] αλλά μας εξισλάμισαν οι Τούρκοι με τη βία, γιατί αλλιώς θα χάναμε το κεφάλι μας. [...] Εγώ πάντως έχω καθαρή τη συνειδησή μου, είμαι Πομάκος, Έλληνας και όχι Τούρκος».

(σσ. 55-56)

[Η Ντιλμπερνίκ:] Θα δικαιολογούμαστε αιώνια με το γεγονός ότι έχουμε ακόμη ως κακούς γείτονες τους Τούρκους, που μας είχαν επί τέσσερις αιώνες σκλάβους και έχουν αναγκάσει εκατομμύρια χριστιανούς, όπως παραδείγματος χάρη εμάς τους Πομάκους, να αλλαξοπιστήσουν;

(σ. 373)

Όπως φαίνεται και από τους χαρακτηρισμούς που καταγράφονται στον παρακάτω πίνακα, η λογοτεχνική αναπαράσταση υπακούει στη λογική του ελέγχου της

πομακικής ταυτότητας.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΠΟΜΑΚΩΝ ΣΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ

ΠΛΕΙΟΝΟΤΗΤΑ	ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ
Εκείνοι – Αυτοί	Εμείς
αλλόθρησκοι	έχουμε δικό μας βασίλειο εμείς
απομονωμένοι - ξεκομμένοι - αποκομμένοι - απροσπéλαστοι	είμαστε αλιώτικοι
σφήνα ανάμεσα σε τρεις χώρες	φύτρα μας - ράτσα μας
αφημένοι στην τύχη τους	είμαστε διαφορετικοί
ορεσίβιοι μουσουλμάνοι	δικές μας κοπέλες
ράτσα παρεξηγημένη	δικά μας πομάκικα χωριά
κλειστή κοινωνία	είμαστε τα γνήσια παιδιά της Θράκης
υπέροχη και αγέρωχη ράτσα	οι πιο καθαροί Έλληνες
δεν ενσωματώνονται μαζί μας	η Ελλάδα είναι η πατρίδα μας
αγράμματοι	είμαστε Έλληνες πολίτες
τουρκόσποροι	είμαι Πομάκος, Έλληνας και όχι Τούρκος - Μουσουλμάνοι είμαστε, όχι Τούρκοι
καθυστερημένοι και πρωτόγονοι	είμαι τουρκογενής Πομάκα
αυτάρκεις	είμαι Ελληνίδα, πομάκινης καταγωγής
έξυπνοι και εργατικοί	αισθάνομαι ως Ελληνίδα μουσουλμάνα

Η πλειονότητα αποκαλεί τους Πομάκους άλλοτε με θετικούς και άλλοτε με αρνητικούς χαρακτηρισμούς αναλόγως του βαθμού ανταπόκρισής τους στην προκατασκευασμένη εικόνα της, ενώ και οι ίδιοι αυτοχαρακτηρίζονται με όρους που είτε υπερασπίζονται την αυτοτέλειά τους είτε δηλώνουν προσκόλληση στην ελληνική ταυτότητα. Μολοντούτο, κοινωνιολογικές μελέτες διακρίνουν από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα δύο παράλληλα ρεύματα αυτοπροσδιορισμού των Πομάκων με κοινή συνιστώσα το κύρος της μουσουλμανικής πίστης: α. την ταύτιση με τους μειονοτικούς Τουρκογενείς και β. την αυτοαναγόρευσή τους ως «Πομάκων», που υποδηλώνει βούληση ένταξης στην ελληνική κοινωνία.⁴³ Στα μυθιστορήματα εν γένει υποβαθμίζεται η πρώτη κατηγορία και ενισχύεται η δεύτερη. Πάντως συνάγεται ότι και με τους πλειονοτικούς χαρακτηρισμούς και με τους αυτοπροσδιορισμούς οι θέσεις της κυρίαρχης πληθυσμιακής ομάδας εδραιώνονται με λανθάνοντα ή άμεσο τρόπο στη συνείδηση του αναγνώστη.

Μια ιδιαίτερη πτυχή της λογοτεχνικής απεικόνισης των Πομάκων της ελληνικής Ροδόπης είναι η σύγκρουσή τους με τους Τουρκογενείς του κάμπου και τον

43. Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα 2001: Κριτική - Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, σσ. 119-133.

τουρκικό εθνικισμό.⁴⁴ Υποβιβάζεται το βουλγαρικό αφήγημα για τη προέλευση τους (εξισλαμισμένοι Βούλγαροι),⁴⁵ διότι ο βασικός διεκδικητής των Πομάκων τα τελευταία πενήντα χρόνια είναι ο τουρκικός παράγοντας, ο οποίος επιδιώκει να τους μεταμορφώσει σε σλαβόφωνους Τούρκους.⁴⁶ Ο καταγγελτικός λόγος των κειμένων κατά της τουρκικής προπαγάνδας αναπτύσσεται πάνω στους θεματικούς άξονες:

α. Εγκαλείται το τουρκικό προξενείο της Κομοτηνής, που εκμεταλλεύεται την αδιαφορία της ελληνικής πολιτικής, για τις σκοτεινές μεθόδους του:

«Οι άνθρωποι του τουρκικού προξενείου με παράδες και φοβέ-
ρα πολεμούν την αδιαφορία τη δική σας...» έλεγαν κουνώντας
το κεφάλι τους στενοχωρημένα οι ξεδοντιασμένοι γέροντες
[Πομάκοι].

(Μελέκ θα πει άγγελος, σ. 152)

β. Ψέγεται η βάνουση δράση των Τούρκων δασκάλων στα μειονοτικά σχολεία

44. Για τις πρακτικές εξάλειψης των εθνοτικών διαφοροποιήσεων από την πολιτική και θρησκευτική ηγεσία της μειονότητας βλ. Κ. Μάρκου, «Εθνοτικά σύνορα, λαϊκός πολιτισμός, πολιτική και δυναμικές των ταυτοτήτων στην ελληνική Θράκη», στον τόμο Ε. Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Λαϊκοί πολιτισμοί και σύνορα στα Βαλκάνια*, Αθήνα 2010: Πεδίο, σσ. 104-109.

45. Για μία σύνοψη του βουλγαρικού εθνικού αφηγήματος για τους Πομάκους και της απόπειρας αφομοίωσής τους από το βουλγαρικό κράτος βλ. Κ. Α. Τσιούμης, *Οι Πομάκοι στο ελληνικό κράτος ...*, ό.π., σσ. 21-26· Α. Eminov, “Islam and Muslims in Bulgaria: A Brief History”, *Islamic Studies* 36:2/3 (Summer / Autumn 1997), σσ. 209-241· Ε. Karagiannis, “The Pomaks of Bulgaria: A Case of Ethnic Marginality”, στον τόμο Ch. Giordano - D. Kostova - E. Lohmann-Minka (επιμ.), *Bulgaria. Social and Cultural Landscapes*, Studia Ethnographica Friburgensia, τόμ. 24, Fribourg 2000: University Press Fribourg, σσ. 143-157· Π. Γ. Παπαδημητρίου, *Οι Πομάκοι της Ροδόπης ...*, ό.π., σσ. 200-203· D. Anagnostou, «National interpretations in Bulgarian writings on the Pomaks from the communist period to the present» *Journal of Southern Europe and the Balkans* 7:1 (April 2005), σσ. 57-74· V. Aarbakke, «Pomak Language Usage and the Spell of Nationalism ...», ό.π., σσ. 152-154.

46. Για μία παρουσίαση της τουρκικής εθνικής αφήγησης αναφορικά με τους Πομάκους βλ. Π. Χιδίρογλου, *Οι Έλληνες ...*, ό.π., σσ. 43-64· Κ. Α. Τσιούμης, *Οι Πομάκοι στο ελληνικό κράτος ...*, ό.π., σσ. 18-20· Π. Γ. Παπαδημητρίου, *Οι Πομάκοι της Ροδόπης ...*, ό.π., σσ. 206-208· İ. Alp, *Pomak Türkleri (Kumanlar - Kırçaklar)* [Τούρκοι Πομάκοι (Κουμάνοι - Κιπτσάκοι)], Edirne 2008: Trakya Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü· V. Aarbakke, «Pomak Language Usage and the Spell of Nationalism ...», ό.π., σσ. 151-152· Α. Günzen, «Pomaks as a Balkan community and evidence of Turkishness in their perceptions of identity», *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 2:1 (2013), σσ. 35-54· S. Özcan, *Pomak Kimliği* [Πομακική Ταυτότητα], Edirne 2013: Ceren Yayıncılık.

με στόχο την αποσιώπηση της ύπαρξης πομακικής εθνοτικής ομάδας, είτε μέσω του υπερθεματισμού από Πομάκους μαθητές είτε μέσω ανοιχτών αιτιάσεων από Έλληνες δασκάλους:

[...] Μόνο οι Τούρκοι δάσκαλοι νοιάστηκαν για μας, [...]. Ο δάσκαλος μάς μάθαινε για τον Κεμάλ, όλα τα παιδιά τον είχαμε για ήρωά μας. Ο δάσκαλος μάς έδειχνε τη φωτογραφία του και μας μιλούσε γι' αυτόν. Ήθελα να μοιάσω στον Κεμάλ. Είχε δικό ο δάσκαλος, δεν έπρεπε να μιλάμε τη δική μας γλώσσα, το ζητούσε ο Κεμάλ, ο πατερούλης.

(*Ο δικός μου θεός*, σ. 15)

γ. Παρουσιάζεται ως εξαναγκασμός η ιδεολογική συμπόρευση Πομάκων ηρώων με τους Τουρκογενείς:

[...] Τι σχέση έχουμε εμείς με την Τουρκία, που θέλει να μας κάνει με το ζόρι δικούς της πολίτες και μας πιέζουν κάτι πράκτορες στο τζαμί και κατόπιν στο καφενείο;

(*Δακρυσμένο διαμάντι*, σ. 56)

δ. Γέροντες Πομάκοι αντιδρούν στην αλλοίωση και στην αφομοίωση της κοινότητάς τους:

[...] Ο Φικρή δεν έβγαλε τη βράκα. Δεν ήταν κι ο μόνος... Έτσι είχαν μάθει, να κρατούν βαθιά στην ψυχή τους θρησκεία και παράδοση και στο κορμί τους πάνω τις παλιές φορεσιές. Παλαιομουσουλμάνος, μεγαλωμένος στους μεντρεσέδες, σεβόταν τις θρησκευτικές του παραδόσεις κι ήταν αντίθετος στις κεμαλικές μεταρρυθμίσεις.

(*Μελέκ θα πει άγγελος*, σ. 193)

και ε. Προβάλλεται με σφοδρότητα η βαθιά υποτίμηση που τρέφουν οι Τουρκογενείς απέναντι στους *βουνίσιους*, *χωριάτες* και *απολίτιστους* Πομάκους. Οι τουρκόφωνες εφημερίδες τους προσονομάζουν μειωτικά:

Ο Αμέτ είχε γίνει ο βασικός στόχος του Νεντίμ, δεν πέρανε μέρα που να μην τον καρφώνει με περισσότερο ή λιγότερο δηλητηριώδη σχόλια. «Η πλειοψηφία της μειονότητας δεν έχει ανάγκη τις απόψεις των νεοσσών συγγενών εξ αγχιστείας. Οι Τούρκοι της Κομοτηνής γνωρίζουν την ιστορία και θα υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους».

(*Ο δικός μου θεός*, σ. 209)

Η εμπαικτική διάσταση του όρου «Πομάκος» για τους Τουρκογενείς επαληθεύεται και από την κοινωνιολογική επιτόπια έρευνα.⁴⁷

Στο σύγχρονο ελληνικό μυθιστόρημα σχηματίζεται η στερεοτυπική εικόνα του συμπαθούς και θετικού για την πλειονότητα Πομάκου. Οι κεντρικοί ήρωες πομακικής ιθαγένειας, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, εμφανίζουν μία συμπεριφορά που αποκλίνει από τις παραδόσεις τους αλλά συγκλίνει προς τα πολιτισμικά πρότυπα της κυρίαρχης ομάδας. Φερ' ειπείν μετακομίζουν στα αστικά κέντρα μακριά από την επίδραση του συντηρητικού περιβάλλοντός τους, κάνουν παρέα με χριστιανούς, ιδρύουν πολιτιστικούς συλλόγους, συνεχίζουν επιτυχώς τις σπουδές τους, αποστρέφονται τον θρησκευτικό φανατισμό, σέβονται τους αγίους των χριστιανών, αντιλαμβάνονται την επιβίωση χριστιανικών εθίμων και συμβόλων στον λαϊκό πολιτισμό τους, ανάβουν κεριά στα εκκλησάκια των χωριών τους, σπάζουν τον κώδικα του καταμερισμού των δραστηριοτήτων ανά φύλο, αντιμάχονται την τουρκική διείσδυση στην κοινωνία τους, συνάπτουν σεξουαλικές σχέσεις εκτός γάμου, ερωτεύονται και παντρεύονται πλειονοτικούς, απομονώνονται και κατηγορούνται από τη μειονότητα, πεθαίνουν τραγικά πληρώνοντας για την υπέρβαση που επιχειρούν. Με άλλα λόγια μεταπηδούν από την περιοχή του Άλλου στην επικράτεια του Εμείς, κερδίζοντας την συμπάθεια και την κατανόηση του Έλληνα αναγνώστη. Τελικά οι άυλοι Πομάκοι του σύγχρονου ελληνικού μυθιστορήματος δεν αντανakλούν τους πραγματικούς Πομάκους, αλλά συνιστούν σε γενικές γραμμές έναν ακόμη ηγεμονικό λόγο για τον προσδιορισμό της εθνοτικής τους ταυτότητας⁴⁸ και αναπαράγουν προκαταλήψεις, στερεότυπα και ιδεολογικές στάσεις της πλειονότητας για τους σλαβόφωνους μουσουλμάνους της Ροδόπης.

Summary

Our study is based on the theoretical principles of literary Imagology and examines the Pomaks as an image of the foreign element in the Modern Greek novel. The Pomaks are depicted as the minority Other who embraces a different cultural and religious code. The Muslim minority is not generally a major theme in Modern Greek Fiction. Only five novels are about the mountain-dwelling Pomaks: *Κρυμμέ-*

47. Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης ...*, ό.π., σ. 124, 156 - σημ. 137.

48. Για τους ηγεμονικούς λόγους και τις πολιτικές ηγεμονίας σχετικά με τους Πομάκους βλ. Φ. Τσιμπιρίδου, «“Πώς μπορεί κανείς να είναι Πομάκος” στην Ελλάδα σήμερα; Αναστοχασμοί για ηγεμονικές πολιτικές σε περιθωριακούς πληθυσμούς», στον τόμο Ευ. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2006: Αλεξάνδρεια, σσ. 209-237.

νοι *Άνθρωποι* (Hidden People) by Theodoros Grigoriadis (1990), *Μελέκ θα πει άγγελος* (Melek means angel) by Ifigenia Theodorou (2001), *Ο δικός μου θεός* (My own God) by Vaggelis Avdikos (2004), *Το αγόρι από τη Γη των Κικόνων* (The boy from the Land of the Cicones) by Afroditi Evaggelidou-Tsetlaka (2006) and *Δακρυσμένο διαμάντι. Το παράθυρο μιας Πομάκας στον ουρανό* (The teary Diamond. The window of a Pomak woman to the sky) by Omiros Mavridis (2011). The story is set mainly in the mountainous range of Xanthi while the time of narration ranges from the early years after the Civil War until the year 2009. Throughout the texts there is the repetitive pattern of the conversion of the Pomak territory into a supervised military zone by Metaxas's regime until 1996 and the shameful setup of checkpoints for the moving citizens. The characterization of the Pomaks-heroes by the majority can be either positive or negative depending on the degree they fit their prefabricated image. Pomaks themselves identify themselves using terms which either defend their autonomy or show adherence to their Greek identity. In the Modern Greek novel we see the stereotypical image of the nice and positive for the majority of people Pomak. The central heroes of Pomak nationality behave in a way which diverges from their traditions but converges on the cultural terms of the dominant group.